

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושמונה, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התשס"ו

ירושלים התשס"ו

המחקר החדש של לשון חכמים: הישגיו ואתגרו

ליעקב זוסמן

ידידי ורעי

החוקר המלומד והמורה הגדול

פי בי נרבו ימיה ויוסיפו לך שנות חיים

א. על המחקר והישגיו

1. המפנה שחל במחקר לשון חז"ל במאה העשרים קשור בפועלם של כמה וכמה מלומדים. הבולטים והחשובים בהישגיהם ובראשונותם הם משה צבי סגל וחנוך ילון, יחזקאל קוטשר וזאב בן-חיים – בעיקר בכל הנוגע לדקדוק לכל חטיבותיו; ואליעזר בן-יהודה, הר"ן אפשטיין והר"ש ליברמן בכל הנוגע למילון. ארבעת המלומדים שעסקו בדקדוק הלכו בדרכים נבדלות בפעילותם המחקרית. עם זאת, אף שילון וקוטשר ביקרו קשות את סגל והסתירו מדרכי עבודתו,¹ אנו סבורים שאי אפשר שלא לכרוך את המחקר החדש של דקדוק לשון חכמים במאה העשרים בכל אחד מהם ובארבעתם כאחד.

2. בחקר אוצר המילים גדול חלקו של אליעזר בן-יהודה; בהעמידו את מילון העברית לכל תקופותיה, הוא נתן ייצוג נאמן לספרות חז"ל וללשונה בהשוואה

* מאמר זה נישא כהרצאה בישיבת המליאה שהוקדשה לנושא "ספרות חז"ל – פילולוגיה, לשון, היסטוריה וספרות", שארגן פרופ' יעקב זוסמן בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות בקריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים, ביום כ"ו בתמוז תשס"ה (2 באוגוסט 2005). סעיפים אחדים הכלולים כאן לא הושמעו אז מחמת קוצר הזמן. הוספתי, כמתבקש, הערות שרובן ככולן ביבליוגרפיות. והערה בתוך הערה: בהרצאה בעל פה עסקתי בקיצור נמרץ גם בארמית היהודית, והדברים מחייבים הרחבות והוספות שלא כאן מקומן. לפיכך החלטתי להשמיט את החלק הזה מן המאמר.

1. על המהדורה האנגלית של דקדוקו של סגל ללשון המשנה כתב ילון ביקורת קצרה (קריית ספר ד [תרפ"ז-תרפ"ח], עמ' 36), ולימים כתב בפירוט רב על המהדורה העברית (ראה באסופת מאמריו, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 104-112). לביקורתו של קוטשר ראה מאמרו "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 51-52 (ובכתביו המקובצים, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' עג-עד; הערות נוספות על ספרו של סגל מפורזות לאורך המאמר כולו. מובאות ממאמר זה של קוטשר הן מכאן ואילך מתוך הספר "מחקרים בעברית ובארמית").

לתקופה שקדמה להן ולתקופות הבאות אחריהן; אף שנתוניו מבוססים על ספרי הדפוט, מילונו נתן דחיפה גדולה להכרה טובה של לשון חכמים בידי כל מי שעסק בספרות חז"ל. מיותר לומר שבכל הנוגע לחקר ספרות חז"ל ולשונויותיה מכריע ביותר היה חלקם של אפשטיין וליברמן.² כאן המקום להזכיר שאפשטיין לא נצטמצם לחקר המילון בלבד; כל הקרוב אצל התחום יודע שפרק XV במבוא לנוסח המשנה (עמ' 1207-1269), הנושא את הכותרת הכללית כל כך והסתמית כל כך, "הכתיב", כולל בתוכו הרבה מגופי תורתה של לשון חז"ל בדמותה המקורית; שפעי הנתונים המבוזרים מתוך כתבי היד הרבים, ומן המשובחים שבהם דווקא, שהוא מביא בפרק הזה, הם מסד לחקר החדש של לשון חכמים.

3. ואולם בבסיס מחקרה של כל לשון עומדים הביורר והתיאור של הדקדוק לחטיבותיו בתורת ההגה, בתצורה, בשימוש הצורות ובתחביר בכל מובניו. בלשון כתובה העיון בדקדוק ותיאורו משולבים בחקירה יסודית ומדוקדקת של דרכי המבע בכתב, והעברית היא מן הלשונויות שהפן של דרכי המבע בכתב כולל הן את הכתיב, הן את הניקוד, הן את הפיסוק במקום שהוא נתון.³ נפרט עכשיו מעט את דברינו באשר לארבעת חוקרי דקדוקה של לשון חכמים.

4. סגל גם במאמרו הגדול ב-*JQR*⁴ גם בספר הדקדוק שלו בשתי נוסחותיו – האנגלית⁵ והעברית⁶ – הציג תיאור שיטתי של לשון המשנה; בתחומים שהוא מקיף טרם נעשתה עבודה כזאת אחריו. ביורורו ותיאורו כוללים סעיפים ופרקים בדקדוק, המוכיחים – בלא תרועות וחצוצרות – את התזה העיקרית שלו, שלשון חכמים הייתה לשון חיה. השקפה זו נתקבלה, כידוע, בידי רוב החוקרים שבאו אחריו אם לא בידי כולם. בהרבה מסעיפי הדקדוק מה שהושג אחרי סגל אינו מהפך כליל את

2. קוטשר עמד והעמיד על פועלם הרב של שני האישים בחקר אוצר המילים של לשון חז"ל בכמה מפרסומיו (ראה למשל קוטשר, "לשון חז"ל", עמ' עד וראה גם מאמרו, "מצב המחקר של לשון חז"ל [בעיקר במילונות] ותפקידי", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, בעריכת י. קוטשר, רמת-גן תשל"ב [להלן קוטשר, מצב המחקר], עמ' 11, 12-13). וכמוכן, אין להסיח את הדעת ממפעל הקונקורדנציות לספרות חז"ל של רח"י קוטשובסקי ובניו.

3. בדברי על פיסוק בספרות חז"ל אני מתכוון כמובן בעיקר לכתבי יד מוטעמים בטעמים. הרוצה לראות הדגמות מפורטות ומבוארות ילך אל מאמרו המקיף של י. יבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ן), עמ' 47-69, 167-178, 207-231, ואל מאמרי, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51-100. ותינתן הדעת במיוחד לנאמר ב-14-15.

4. M. H. Segal, "Mishnaic Hebrew and Its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic", *Jewish Quarterly Review* 20 o.s. (1908), pp. 647-737 (המאמר הופיע כחדשים נפרד בשנת 1909).

5. M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927.

6. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

תמונתה של לשון חכמים, אלא מתקנה, משפרה ומשכללה במעט או בהרבה. ומי שילין על סגל שלא תחם תמיד גבולות ברורים בין לשון המקרא ללשון חכמים,⁷ ילך אצל מה שכתב פרופ' זאב בן-חיים בעיונו הגדול, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?",⁸ ויראה ביסוס תאורטי לתפיסה שהמרחק בין לשון המקרא ללשון חכמים אינו גדול. בצדק טען שם בן-חיים שבתורת הצורות ובמיוחד בתצורת הפועל, המשותף בין שתי חטיבות הלשון גדול לאין ערוך מן המבדיל. אבל אין להתעלם, כמוכח, מהטענה כבדת המשקל נגד סגל, שלא עשה שימוש ממשי בכתיב היד,⁹ ובוזה אכן לוקה עבודתו ליקויים קשים וחמורים מאוד. לעומת זאת, טענתו של קוטשר נגד סגל, שצמצם מאוד את היקף השפעת הארמית על לשון חז"ל,¹⁰ אינה טענה חמורה כל כך, וגם בזה סגל יכול למצוא בבן-חיים תנא דמסייע. הרבה ממה שייחס קוטשר להשפעת הארמית נתבאר בידי בן-חיים בדרך אחרת כתהליך עברי פנימי. למשל, קוטשר סבר שהכינוי הפרוד לנוכח, אָתָּ, שנשתגר בלשון חכמים ולדעתו הוא הכינוי היחיד ששימש בה כלשון חיה, הוא שאילה מן הארמית,¹¹ אבל בן-חיים רואה בו גלגול של הכינוי antā שנתחם בתנועה קצרה, בן זוגו של antā שנתחם בתנועה ארוכה; זו התופעה המכונה בדקדוק ההיסטורי anceps. הכינוי antā ב-a קצרה נתגלגל כבר בתקופת המקרא אל אָתָּ, כאשר נשלו התנועות הסופיות הקצרות הלא-מוטעמות, ו-antā בתנועה ארוכה נתגלגל אל אָתָּ.¹² כנגד קביעתו של קוטשר צריך לומר: בידוע ששתי הצורות של הכינוי – אָתָּ

7. ראה מ' בראשר, "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), 30§ והערה 98.
8. מאמר זה נישא כהרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בקיץ תשמ"א, ונתפרסם לראשונה בתשמ"ב בדברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, טז-כא במנחם-אב תשמ"א, 16-21 באוגוסט 1981, הביא לדפוס ד' קרונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1-39, ושב ושימש בסיס ליום עיון שערך החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ג לכבוד פרופ' בן-חיים במלאת לו שבעים וחמש שנה, וחזר ונתפרסם עם ההרצאות שנישאו באותו יום עיון במחקרים בלשון א (תשמ"ח), עמ' 3-25, ולבסוף ראה אור באסופת מאמריו של ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים התשנ"ב, עמ' 3-32 (ובתוספת בעמ' 33-35).
9. ראה דרך משל ילון (בדבריו בפרקי לשון, הנוכרים לעיל בהערה 1), עמ' 105 (2§) ועמ' 107-108 (6§), וקוטשר, לשון חז"ל, עמ' עג-עד.
10. ראה קוטשר, שם, עמ' עד.
11. שם, עמ' פח.
12. דברים אלו אמר בן-חיים בצורה מפורשת בשיעוריו על תורת הצורות של העברית בכלל ועל העברית נוסח שומרון; הוא רמז להם במשהו בספרו עברית וארמית נוסח שומרון, כך ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 167; אבל בעמ' 168 הפנה לדברי קוטשר על לשון חכמים ואף ציין את הממצאים בארמית של ארץ ישראל כאילו הסכים עם דעתו, אך על צד האמת במקום זה הוא אינו נוקט כל עמדה.

וגם אתה – משמשות בכתבי היד של המשנה ושל ספרות חז"ל אחרת שימושים סדירים.¹³

בסוגיה זו אפשר לומר שאין בין סגל ובן-חיים לקוטשר כמעט כל ויכוח על העובדות אלא על הסברן. ואין צריך לומר מה משני המרכיבים הללו (עובדות והסברים) חשוב יותר.¹⁴

5. זכויותיו של ילון במחקר הן רבות, ובהקשר שלנו – מחקר לשון חכמים – עומדות לו במיוחד שלוש מהן:¹⁵

א. פנייה שיטתית לכתבי יד או לדפוסים ראשונים.
 ב. הצעה של תיעוד מקיף ופורטני מאוד ולאורך תקופה ארוכה. בתופעות רבות הוא התחזק על ממצאים מראשית תקופת התנאים ועד לחיבורים שנערכו בתקופת הגאונים, ואף הסתייע הרבה בעדויות מן הפיוט הקדום.
 ג. העמדת המסורות שבעל-פה על סדר היום, כעדויות נוספות, בעלות ערך רב לתיאור לשון חכמים בגילוייה האותנטיים. יותר מכול החשיב ילון את מסורתם או את מסורותיהם של בני תימן.

חקירותיו של ילון – המכונסות בשני ספריו, "מבוא לניקוד המשנה" ו"פרקי לשון" וגם מה שפרסם בחיבורים שערך, ה"קונטרסים לעניני הלשון העברית" והקבצים "ענייני לשון"¹⁶ – כוללות עשרות סעיפים ופרקים לא מעטים בדקדוק לשון חכמים (ובמילונה). משתקפים בהם תיאורים מהימנים, מדויקים ומבוססים היטב. גם מכתו של ילון הגיעו קוטשר ובן-חיים והבאים אחריהם למחקר כתבי היד של

13. ראה מה שכתבתי במאמרי, "משנה כתב יד פארמה ב לסדר טהרות – מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשל"ב, עמ' 172 סעיף ג, וכן בירורו המלומד של ג' הנמן בספרו, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם (להלן הנמן, צורות), עמ' 460–465.

14. מסופקני אם ניתן להרחיק לכת כפי שעשה י' גלוסקא, שהכביר את השפעת הארמית על לשון המשנה כמוצע בחיבורו, גרוש הבירורים המלומדים והידענות, בנוסח המורחב שבבעבודת הדוקטור, השפעות הארמית על לשון המשנה, רמת-גן תשמ"ח. אפילו קוטשר לא סבר שהשפעת הארמית על לשון המשנה מקיפה כל כך. יש מקום לעיין בחיבורו החשוב של גלוסקא גם מצד הנתונים וגם מצד המתודות הנקוטות בו; יש הרבה מה לומר בשבחו של חיבור זה, אבל יש מה להשיג על שיטות הבירור שבהן כחן את זיקת לשון המשנה לארמית.
 15. דבריי מיוסדים כמובן על התבוננות רבת-שנים במפעלו של חנוך ילון (וראה מה שכתב עליו "קוטשר בדברי ההערכה, "חנוך ילון – הרכו בחקר הלשון העברית", ספר חנוך ילון (הערה 1 לעיל), עמ' 12–36, וכן את דבריו הקצרים במאמרו הנזכר [לעיל הערה 2] בערכי, בעמ' 10–11 (158).

16. ואלה פרטיהם: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד; פרקי לשון (הערה 1 לעיל); וכן קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים א-ב תרצ"ז-תרצ"ט; ענייני לשון, ירושלים א-ב (תש"ב-תש"ג). הקבצים האחרונים נדפסו כולם בשנייה ב"תוספת תיקונים והערות מאת העורך", ירושלים תשכ"ד.

ספרות חז"ל, ומכוחו באו יצחק שבטיאל¹⁷ ושלמה מורג¹⁸ והבאים אחריהם אל המחקר השיטתי והמקיף של המסורות שבעל-פה של יהודי תימן ושל עדות אחרות.

6. תרומתו של בן-חיים למחקר לשון חז"ל היא רבת אנפין. אמנם המפעלים הגדולים, "עברית וארמית נוסח שומרון" ו"תיבת מרקה"¹⁹ והנלווה עמם, אינם עוסקים עיסוק ישיר בלשון חז"ל, אבל יש בהם תרומה מכרעת למחקרה. ואפשר להוסיף עליהם גם מאמרים אחרים שלו שיוחדו לבירור ישיר של דקדוק לשון חכמים.²⁰ סוגיות כוללות ושפעי פרטים בדקדוק לשון חכמים – בירורם במסורת שומרון האיר אותם באור חדש. די להזכיר כאן בחטף דוגמה אחת מני רבות: הבניינים הכבדים קלי העיין, כלומר פֶּעַל (במסורות היהודים יש לדייק ולומר פֶּעַל) ונתפֶּעַל, שבן-חיים העמידם, תיארום וביררום משלם, הן על יסוד מה שנמצא בחיבורי מדקדקים שומרוניים הן על יסוד הממצאים במסורת שנמסרה במאה העשרים ועתיקותה הוכחה היטב.²¹ הממצאים שהעלה בן-חיים ממסורת השומרונים ביססו את משקלן של צורות בנייני פֶּעַל ונתפֶּעַל ושל הבינוני מְפַעֵל בלשון חכמים, כגון רִיָּקָן, מְאָרְקִים, נְתַאֲכָל, מְאֻכָּל וכיוצא בהן שנמצאו בכתבי היד הטובים של המשנה, במסורות הניקוד של כ"י ק"ו וכ"י ק"ז ודינארד ובמסורת התימנים; אף נתנו להן עומק היסטורי וחיזקו את האותנטיות שלהן.²² ואפשר להוסיף על הדוגמה הזאת דוגמות רבות בקטנות ובגדולות.²³

17. רובי מאמריו של י' שבטיאל נתכנסו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב (עמ' 207–251), וראה גם את רשימת "מבחר פרסומיו" בספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר, רמת-גן תשנ"ב, עמ' כא–כב (משום מה לא טרח עורך הרשימה, עלום השם, לציין את כינוס מאמריו בקובץ מאמרים בלשון חז"ל (פרוסום שהופץ עד כה באלפי עותקים).
18. הכוונה בראש ובראשונה לספרו, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, ומוסיף עליו ספרו, ארמית ובמסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי; מברוא, תורת ההגה, תצורת הפועל, ירושלים תשמ"ז וכן מאמרים אחרים שלו (כולם נתפרטו ב"כתבי שלמה מורג" שערכה ענת צעירי ז"ל, מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 21–38).
19. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א–ה, ירושלים תשי"ז–תשמ"ז; ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח.
20. יזכר כאן כדוגמה מובהקת מאמר היסוד, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223–245.
21. ראה קיצור הדברים בספרו, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה (הערה 12 לעיל), עמ' 82–83.
22. ראה מאמרי, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 134–140, §§ 17–24 והספרות המצוטטת שם. יש להוסיף לכאן את הדוגמה נְשַׁמְפָה (גיטין ב, ו 2א) מכ"י דינארד (ראה י' בן טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון יד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 52). ויזכר בהבלטה מאמרו של ש' מורג, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 245–259.
23. לעתים בהערה קצרה אחת מבאר בן-חיים סוגיה שלמה בדקדוק לשון חכמים כדרך שביאר את

בן-חיים הפרה את מחקר לשון חכמים גם במה שהזכרנו לעיל: בירור היחסים בינה ובין לשון המקרא.²⁴ וגם מי שאינו מקבל את השקפתו בכל מלוא היקפה – ויש חוקרים כאלה²⁵ – לא יוכל להתעלם ממנה.

7. מי שעומד בכותל המזרח של מחקר לשון חכמים והארמית זה כחמישים שנה הוא פרופ' יחזקאל קוטשר. גם כשלושים וחמש שנה אחרי הסתלקותו לא הועם זוהר הישגיו בחקר לשון חכמים (ובתחומים אחרים, ובכללם חקר הארמית בכלל, ובמיוחד הארמית הגלילית והעברית בקומראן). ארבעה הישגים מרכזיים מאוד רשם קוטשר במחקר לשון חכמים:

א. הצגת מצע מתודולוגי לדרך המחקר של לשון חכמים, והוא תיאור הלשון על פי "אבות טקסטים", כתכי יד המשקפים את לשון חכמים במיטבה, עדים הקרובים לתת תמונה אותנטית שלה בהיותה במלוא חיותה. קוטשר הוא שטבע את המונח "אב טקסט" כבר במחקר המופת שלו על הארמית הגלילית,²⁶ ואחר כך הביאו אל מחקר לשון חכמים.²⁷

ב. קוטשר ביסס בעצמו את המחקר השיטתי של לשון חכמים על פי אבות הטקסטים. הוא העמיד כמה בירורים שיטתיים של פרקים בדקדוק לשון חכמים, ולפני הכול תיאור שיטתי של לשון המשנה על פי כ"י קאופמן; לא בירורי זוטות ועיטוקים בצימוקים, אלא הצגה כוללת המבוססת על בחינה מדוקדקת של כל הנתונים כולם בכל סוגיה מתבררת. כך הוא בדיון היסודי בכתיב דר'התנועה ay בסוף המילה. החומר של כ"י ק הושווה לממצאים באבות הטקסטים של הארמית הגלילית ולממצאים שבכתובות ובכתבי קומראן.²⁸ וכך הוא בעיון הממצה במשקלי שם הפעולה של בניין קל במשנה. הוא העמיד על המשקל הנפוץ פְעִילָה והקרובים לו, פְעִילָה ופְעִילָה, וספח להם עוד 13 משקלים ועיין בצורות מסופקות.²⁹ וכך הוא בעיון הקצר בכינוי החבור לנסתרים יֵין/יֵים; את עיקרי הנתונים הנוגעים לכינוי הזה כבר הביא פרופ' אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, וקוטשר בא והציע הסבר ראוי

הצורות יהא, תְהא, יְהו בהערה 83 (עמ' 121) של עברית וארמית נוסח שומרון, כך ה (הערה 12 לעיל).

24. לעיל 48.

25. ראה למשל מאמרי הנזכר לעיל בהערה 7.

26. ראה מאמרו "מחקרים בארמית הגלילית" שראה אור בתרביץ כא-כב-כג (תשי"ח-תשי"ב) וחזר ונתפרסם באסופת מחקריו מחקרים בעברית ובארמית (הערה 1 לעיל), עמ' קסט-רכו. יעוין במיוחד בעמ' קע-קעא.

27. מאמרו "לשון חז"ל" בא להעמיד את כ"י קאופמן (ק) כאב טקסט של המשנה כדי לתאר את לשון חז"ל על פי; לעניין "אב טקסט" ראה שם, עמ' עח-קב.

28. ראה שם, עמ' עח-פא.

29. ראה מחקרים בעברית ובארמית (הערה 1 לעיל), עמ' קי-קלג.

לצמיחתו של הכינוי en/em במקום an/am.³⁰ כאמור, כל הבירורים השיטתיים של קוטשר בלשון חכמים מיוסדים על הממצאים בכ"י קאופמן, בתוספת השוואות של ממצאים אחרים כבדי משקל.

ג. הפרדת התיאור של לשון התנאים (לשון חכמים א) מלשון האמוראים (לשון חכמים ב), ובזו האחרונה להקפיד על הפרדה בין לשון אמוראי ארץ ישראל ובין לשון אמוראי בבל.³¹

ד. קוטשר העמיד תלמידים הרבה, והם עסקו בתחומי המחקר העיקריים שהוא היה המוביל בהם. יותר מעשרה חוקרים ידועים ברור שלאחריו שעסקו ועוסקים בחקר לשון חכמים ובתחומים הנושקים לה הם תלמידיו, ומי יספור את תלמידי תלמידיו? וגם זה הוא הישג חשוב של מורה אוניברסיטאי וחוקר גדול.³²

8. אף שתפיסותינו בנוגע לכמה זוויות ראייה הניבטות מבירוריו של קוטשר נשתנו,³³ הוא הוא שגיבש שיטת מחקר שאין נסיגה ממנה: ביסוס החקירות על המשובחים שבעדים. הוא שנתן תנופה לבירור השיטתי והכולל של הדקדוק על פי אבות הטקסטים והוא שדאג להרחבת יריעת המחקר בידי חוקרים רבים.

אין ספק שהמחקר השיטתי של הדקדוק על כל סעיפיו ופרקיו הוביל לבירורים ממוקדים ושלמים של חטיבות גדולות יותר וגדולות פחות של הדקדוק. כאמור, לא עוד חיפוש אחרי פרטים פיקנטיים, אלא עיון כוללני ותיאור מלא, מייגע ככל שיהיה אבל שלם, של פרקי הדקדוק.

9. יפה עשה בשעתו מרדכי מישור כשהציע להבחין בין שלושה גיבושים של לשון חכמים:³⁴ (א) זה שבתעודות האפיגרפיות המשקפות ממצאים, שלא חלה בהם ידם של מעתיקים במרוצת הדורות; (ב) הגיבוש בכתבי היד מימי הביניים; והללו כידוע

30. ראה שם, עמ' תנג-תנד (בהערה 57 באה הפניה לאפשטיין; אפשטיין עצמו – במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1244 – סבר שמדובר כאן בחופעה מעין האימאלה המוכרת בערבית).

31. ראה למשל מאמרו, מצב המחקר, §§ 40-52, 57-61. עבודתו המקפת של י' ברויאר (ראה להלן הערה 44) היא ביסוס מצרין לתפיסתו של קוטשר.

32. ראה מאמרי, "פרופ' יחזקאל קוטשר – שלושים שנה לפטירתו", לשוננו לעם נג (תשס"ה), עמ' 8.

33. הוא עצמו חזר בו מהעמדה הקיצונית שאין "אב טקסט" לתאר על פיו את לשון המשנה וזלתי כ"י קאופמן (דבריו הנחרצים נאמרו על פי רוב בעל-פה), והפנה את ג' הנמן לתיאור הלשון בכ"י פרמה א (פא) ואת כותב השורות הללו לתיאור הלשון בכ"י פרמה ב (פב). הוא אף התבטא פעמים אחדות באופן מפורש שאלו הם עדים נאמנים להכרת לשון חז"ל (ראה דבריו במאמרו, מצב המחקר, עמ' 15).

34. ראה דבריו במאמרו "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55-59 ועיקרי דבריו על שלושת הגיבושים בעמ' 55.

שונים הם זה מזה ואינם בעלי משקל סגולי זהה; (ג) הגיבושים הנתונים במסורות שבעל פה, כפי שאנו מכירים אותן ברורות האחרונים.

ברור שאין דומה לחומר העולה מן התיעוד האפיגרפי. ואם מזדמנת לנו תעודה אפיגרפית של חיבור מספרות חז"ל, אין ערוך למשקלה, כפי שהיטיב יעקב זוסמן לכנות את כתובת רחוב: "אבי אבות טקסט" ארצישראלי מובהק".³⁵ דא עקא, החומר האפיגרפי נותן אך תמונה חלקית ביותר של דקדוק לשון חכמים. ולפיכך ברור שאין לנו טוב מן הגיבוש שבכתבי היד המעולים, "אבות הטקסטים", גם בשל היקפו הנרחב וגם בשל שלמות הממצאים העולה ממסורות הניקוד, הנתונות בכמה כתבי יד חשובים, וראש לכולם כתבי היד ק, פא, פר למשנה וכ"י וטיקן 66 לספרא.

10. אמנם פער הזמן בין חיבורה של ספרות חז"ל לבין עדים עליה בכתב הוא בן מאות שנים, וגם גלגולה ומסירתה של ספרות חז"ל והמשנה בראשה במשך מאות בשנים בעל פה (מיותר לומר כאן שעניין המסירה שבעל פה קיבל עכשיו חיזוק כבד-משקל בעינו של זוסמן³⁶) מעמידים סימני שאלה בדבר מידת אמינותם של העדים. ואולם כבר עברנו במידה מכרעת את שלב הספקות והתהיות. אפשטיין וקוטשר ובני דורם ותלמידיהם ביססו את משקלם של עדים שמסירתם נפגעה אך מעט ונאמנותם גבוהה ביותר.

על צד האמת, ההפרדה בין שלושת הגיבושים, חשובה ככל שתהיה מבחינה מתודולוגית, אינה התחנה הסופית במחקר, אלא אך שלב אחד בו. הברור הסופי של כל סוגיה לשונית נבנה על צירוף זהיר ומושכל של כל הנתונים בשלושת הגיבושים בכל סוגיה מתבררת. מחקר ראוי צריך להעמיד את הממצא בכל יעד ועד מתוכו וממנו, ואחר כך לכוא לשלב את העדויות למסכת אחת בכל מקום שהנתונים מאפשרים.

11. ואכן זו הייתה והנה דרכם של קוטשר ושל חבריו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו. מאז נתפרסם אחרון מאמריו של קוטשר נכתבו ספרים רבים ומאות רבות של מאמרים, והם שינו את פני המחקר וקירבו אותנו להכרה טובה מאוד של לשון חכמים. גם ההולכים בדרכיו של קוטשר, ולאמתו של דבר גם החולקים עליו במעט או בהרבה, הולכים בעקבותיו.

צריך לומר שמחקר העברית ידע פנים חדשות או מסלולים חדשים – ולא תמיד פנים ומסלולים ראויים – בעיקר בכל הנוגע לעברית החדשה וללשון החיה בימנו.

35. ראה י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן (סקירה מוקדמת)", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 148.

36. כוונתי למאמר המופת שלו, "תורה שבעל פה – פשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יוד", מחקרי תלמוד ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 209–384 (זה ספר ממש!).

ובצורה מפורשת יאמר: בתחומים אלו ניתן להצביע על הישגים רבי-עניין בחקר הפונולוגיה, המורפולוגיה, התחביר והסמנטיקה של העברית החדשה ושל הלשון החיה, אבל יחד אתם מצויים מחקרים בעלי מצע תאורטי, אמתי או מדומה, ובחלקם לא רק שלא קידמו את מחקר העברית, אלא הסיטוהו ממסלולו הנכון ופעמים שהסיטוהו לאחור. אבל התכונות הללו לא דבקו במחקר לשונותיה של ספרות חז"ל – העברית והארמית, וראש לכולם לשון חכמים. המחקר הזה ממשיך לצעוד על קרקע מתודולוגית איתנה, ואם יש הבדלים בין החוקרים – ויש הבדלים ביניהם – הם נוגעים להיקף ההישגים ולדרך העיון בחומרים הלשוניים. ומטבע הדברים הם שונים באיכותם ובערך תרומותיהם מחוקר לחוקר.

אכן בשלושים וחמש השנים האחרונות הושגו הישגים רבי-ערך בכל תחומי הדקדוק של לשון חכמים. ברור שלא נוכל לפרט כאן את הדברים אלא להדגימם בקצרה, תוך שאנו פוסחים על רבים מן ההישגים הגדולים. הרי דוגמות מספר:

12. א. מחקר המורפולוגיה של הפועל שהעמיד גדעון הנמן המנוח על פי כ"י פרמה א שינה את ראייתנו את הפועל בלשון המשנה בסוגיות כוללות ובסעיפים מצומצמים לעומת תיאורו של סגל. ברוב עיוניו עקב הנמן אחר השתלשלותן של צורות מראשית תקופת המקרא ועד לתקופת התנאים, תוך שהוא מבסס את הישגיו על הממצאים בכ"י פא ובמידת מה גם על הנתונים בכתבי יד אחרים. למשל, בתצורה של השורש חי"י על דרך ע"ע מכאן ועל דרך ל"י מכאן ובתצורה של השורש רב"ב לעומת השורש רב"י, הוא הראה בצורה מבוססת כיצד בהליכה מן המוקדם אל המאוחר יורשות צורות ל"י את צורות ע"ע, כלומר רב נדחה מן רְבָה, וחי מפני חִיָּה. אבל בכינוי מקומות שתי הצורות; אנו מוצאים רב וחי מכאן כצורות שמניות ורְבָה וחיָּה מכאן כצורות פועליות.³⁷

לא פחות מזה היה כוחו בסוגיות מקיפות יותר כדרך שהעמיד על סדירות צורות נסתרת בעבר של פועלי ל"י ול"א בכל הבניינים בדגם הנחתם בתי"ו: פָּעַת, נָפְעַת וכו'. מסקנותיו, שנתייטדו בעיקרן על ממצאי כ"י פא³⁸ ולא היה בהם משום מתן תמונה מלאה של הממצאים בלשון המשנה, נתמכו במידה רבה מן הממצאים המבוררים במסורת הניקוד הבבלי בידי ישראל ייבין,³⁹ ונתחזקו ונעשו מובהקות

37. ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי כתב יד פרמה (דה רוסי 138), תל-אביב תש"ם, עמ' 332-334; נוסח מורחב של עיון זה מצוי במאמרו "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קרדי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 24-30 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תש"ם, עמ' 8-14).

38. ראה הנמן, שם, עמ' 342-351.

39. ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 688 (עולה משם שבמסורת כבל החתימה /ת/ת היא עיקר בפועלי ל"י. לעומת זאת בפועלי ל"א (שם, עמ' 660), הצורה בתי"ו היא מיעוט).

יותר בממצאים שהועלו משני אבות הטקסטים ק ופר. הללו הוצעו ונידונו בהרחבה במאמר שהתפרסם בתשנ"ג במחקרי תלמוד ב (ספר הזיכרון לרא"ש רוזנטל).⁴⁰

13. ב. וזיאר תחביר לשון המשנה על פי כ"י קאופמן כעבודתו של משה אזר גם הוא הישג מרשים של המחקר החדש.⁴¹ בפרקים אחרים נשען אזר על עבודותיהם של קודמיו, כגון בפרק על מערכת ה"זמנים" שנתייסד על מה שכתבו יחזקאל קוטשר, שמעון שרביט, מרדכי מישור ואחרים.⁴² פרקים אחרים בספר הוצעו הצעה מגובשת בידי אזר עצמו, כגון הפרקים על המשפט הפועלי ועל המשפטים הלא-פועליים;⁴³ העדפתו של כ"י קאופמן במחקריהם של אפשטיין וקוטשר והעמדתו לרשות החוקרים בהתקנה מופתית במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הקלה על אזר את בחירת בסיס הנתונים, והוא, כאיש תחביר, בא השלים חטיבה גדולה בלשון, שהמחקר חיכה לה זמן רב.

14. ג. כדוגמה אחרונה אציין את עבודתו החשובה של יוחנן ברויאר על העברית בתלמוד הבבלי.⁴⁴ ברויאר הלך גם הוא בדרך הסלולה של תיאור המחקר על פי "אבות טקסטים" של מסכת פסחים. קודם לכול מחקרו מאשר את מעמדו המועדף של כ"י א, הוא כ"י אנלאו 271 ובמידה פחותה גם של כ"י ב, הוא כ"י קולומביה X.893 T141.⁴⁵ בסוגיות רבות השכיל ברויאר להשוות בין כל 11 העדים שהוא טיפל בהם ולהעלות מסקנות חשובות מן ההשוואה.⁴⁶

המבוא לספרו מציג שאלות יסוד במחקר לשון חכמים בכלל ולשון האמוראים בפרט, ושלושת חלקיו המקיפים של הספר (הכתיב, ההגה, צורות ושימושיהן) מציעים פרקי לשון מפורטים ומבוררים כדבעי. דוגמה אחת מני רבות למחקר שנתייסד על כתבי היד והוגש בעיון מעמיק היא "סוגיית הבינוני בצירוף כינוי הנושא של גוף ראשון".⁴⁷ לא עוד אמירות כלליות, שיש להעדיף את קוטל אני על פני קוטלני או להפך, את קוטלני על פני קוטל אני כפי שנאמר בעבר, אלא הבחנה ברורה בין סגנונות: קוטל אני היא הדרך הרגילה הלא-מסומנת, לעומת זאת קוטלני מופיעה בסגנון סיפור המעשה. ולא פחות מהצגת הממצא הוא תיאור דרך צמיחתה של הצורה קוטלני; ברויאר מצביע על צירוף של מציאות פונטית (נשילת האל"ף

40. ראה מאמרי שם, "הנסתרת בעבר כפועלי ל"י-ל"א בלשון התנאים", עמ' 39-84 ובמיוחד הצגת הממצאים וניתוחם בעמ' 41-76.

41. ראה מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.

42. ראה שם, עמ' 3-27. הפניה לדעות של קודמיו באה שם בהערה 2.

43. ראה שם, עמ' 28-70, 71-107.

44. ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב.

45. ראה דבריו על שני כתבי היד שם, עמ' 22-23.

46. כל 11 העדים מתפרטים שם.

47. ראה שם, עמ' 170-173.

במבנה קוטל אני) ועל מקובלות הצורה החדשה – קוטלני – בשל מקבילתה בארמית.

בירוורו המוקפד הראה בעליל שלא כל המסורות מכירות את הצורה החבורה, ולמעשה מדובר במסורות נבדלות. הנוקק לחיבורו של ברויאר יוכל לראות שהוא רצוף עיונים מעמיקים כאלה.

ב. על האתגרים במחקר

15. אני משער שאין מצפים ממני למנות כרוכל עבודות שנעשו בשלושים וחמש השנים האחרונות ולפרטן אחת אחת, וגם אני עצמי לא נתכוונתי לעשות את הדבר הזה. דיי לנו במה שהודגם כאן כדי להראות את פרותיו של המחקר החדש, המחקר שהשתית את עצמו על עדים נאמנים של ספרות חז"ל והציע בירוורם מעמיקים שנעשו על פי הממצאים בעדים אלו. אומר עכשיו דברים אחרים על אתגרים המצפים לנו בחקר לשון חז"ל.

16. עדיין רחוקים אנו מהכרה של כל ענייני הלשון כדי להציג דקדוק שלם של לשון המשנה ושל חיבורים אחרים. עוד מצפה לנו תיאור שיטתי של דרכי הכתיב באבות הטקסטים של המשנה לכל פרטיהם ולכל גוניהם. מיותר לומר במעמד הזה, שברור מדוקדק ומכוון של כללי הכתיב יש בו ערובה לתיאור מדויק של פרשיות שלמות בתורת ההגה ובתורת הצורות.⁴⁸ למשל, כתיב התנועה חיריק – התנועה i – באבות הטקסטים של המשנה מגלה תמונה מעניינת המובילה לשורה של מסקנות. בכתבי היד ק ופר ובכתבי יד אחרים התנועה i נכתבת תמיד כתיב מלא יו"ד במעמד מצעי, כאשר היא באה בהברה פתוחה מוטעמת או לא-מוטעמת. למשל, הצורות פִּיאָה, פְּרִיאָה וכיוצא בהן, הנכתבות לעתים קרובות במקרא בלא יו"ד, נכתבות בכתבי היד של המשנה בדרך קבע ביו"ד. וכך צורות כמו הַשִּׁיבוּ, יִנְחִילוּ וכיוצא בהן נכתבות אף הן תמיד בכתבי היד של ספרות חז"ל ובכללם שני כתבי היד הנזכרים בכתבי מלא, שלא כמו במקרא שכתוב מלא וחסר משמשים בהן זה ליד זה. וכך הוא בהברה סגורה מוטעמת: המילים תְּמִיד, הַשִּׁיב, קָצִיר, סְפָרִים ודומותיהן אף הן נכתבות בכתבי היד של המשנה תמיד כתיב מלא, שלא כמקרא שיש ויש שדומותיהן נכתבות בלא יו"ד.

לעומת זאת בהיות התנועה i בהברה סגורה לא-מוטעמת, אין מוצאים שימוש

48. חשיבותם של הברורים המוקפדים בכתוב בעבודותיהם של חוקרים אחרים הראו את הדבר (ראה למשל את הפרק על הכתיב בעבודת הדוקטור של א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976, עמ' 34–81, ובספרו של ברויאר (הערה 44 לעיל), עמ' 24–79).

שיטתי וסדיר בכתיב מלא.⁴⁹ בחלק הגדול של הקטגוריות הכתיב חסר היו"ד רווח הרבה יותר במופלאג; כך למשל הכתיבים בלא יו"ד נכנס, מישכב, הילבשתי וכיוצא בהם מצויים הרבה יותר מאשר הכתיבים ביו"ד ניכנס, מישכב, הילבשתי. רק בהברות דגושות רווח מאוד – ובעיקר בכמה משקלים ודגמים – הכתיב המלא, כגון לימוד, גידוף, קידש, ליד כתיב חסר כגון מדה, תפלה וכיוצא בהן.⁵⁰

17. כבר העמיד קוטשר על האפשרות למעבר i ל- e במבנה זה, וזו עשויה להיות סיבה לחלק מן הכתיבים החסרים.⁵¹ אבל הכתיב חסר היו"ד מצוי גם במסורת שכמעט אינן מכירות את המעבר-המעטק $e < i$, כמו למשל כ"י פר. זאת ועוד אחרת, גם המעבר של i (כמו a) ל- o/u לפני עיצור שפתי ולפני רי"ש ולפני למ"ד מלמד שתנועה בהברה סגורה לא-מוטעמת היא תנועה במעמד לא יציב; כלומר, המעבר $רב < רוב$, ספגן < סופגן, קרדם < קורדום/קורדום, קלגס < קולגוס וכיו"ב,⁵² המתאפשר בהברות סגורות לא-מוטעמות, מעיד שהתנועה הקצרה מעיקרא בהברה סגורה לא-מוטעמת אינה תנועה יציבה.

ואפשר לצעוד צעד נוסף: אפשר ש- i בהברה סגורה לא-מוטעמת שלא הייתה תנועה יציבה פעמים שנהגתה i ופעמים שנהגתה כתנועה עמומה סתמית, ומשום כך היא נכתבת לעתים קרובות בכתיב חסר. אעיר שהמימוש שלה כתנועה עמומה עולה מקריאתם של חכמים רבים מארצות המזרח ומקהילות אחרות, הקוראים לעתים קרובות כל חיריק (ויש מהם ההוגים כל תנועה ולא דווקא i מקורית) בהברה סגורה לא-מוטעמת כתנועה עמומה: למשל, דבבר נהגית $dabber$, מנחה נהגית $manha$ ליד ההגיות $minha$, $dibber$ וכיוצא בזה. לשון אחר: נראה כי מי שהנהיגו את מילוי הכתיב של i בהברה פתוחה מוטעמת ולא-מוטעמת ובהברה סגורה מוטעמת שמעו

49. הרוצה להביא בחשבון את הממד הדיאכרוני, יכול לומר שהכתיב המלא המשמש בהברה פתוחה (מוטעמת או לא-מוטעמת) ובהברה סגורה מוטעמת נוהג במקום שהחיריק עומד כנגד תנועה ארוכה מעיקרה – [i], שירי, שירה, קציר. וכמקום שהתנועה קצרה מעיקרה [i] אין עקיבות בציון היו"ד: נכנס, מדה וכיוצא בהן.

50. תמונה דומה מציג בריאר (לעיל הערה 44) בעמ' 37–47, אך מסקנותיי שונות במעט משלו. דרך אגב, אף ב"אבי אבות הטקסט", כתובת רחוב, משמשים בהברה סגורה לא-מוטעמת גם הכתיב המלא (למשל הנימכרין, המיזרח) וגם הכתיב החסר (למשל הרצפה, מתעסרין), כפי שקבע זוסמן (הערה 35 לעיל), עמ' 151.

51. ראה י' קוטשר, "ביצוע תנועות i ו u בתעתיקי העברית המקראית, בארמית גלילית ובלשון חז"ל", בפרסומו בשנייה בספרו, מחקרים בעברית ובארמית (הערה 1 לעיל), עמ' קלה-קסח (ראה במיוחד החומר המתפרט מכתב יד קאופמן בעמ' קנב-קנד).

52. ראה, י' קוטשר, הלשון והרקע הלשון של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 391–392, וראה אמרי, "עיונים ראשוניים בלשון חכמים המשתקפת בכתיב יד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג: מחקרים בספרות התלמוד ובפרשנות המקרא, בעריכת מ"ע פרידמן, א' טל וג' ברין, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 149–151.

והגו תמיד את אחד מגוני התנועה i. לעומת זאת, מי שלא היו עקיבים בכתיב מלא בהברה סגורה לא-מוטעמת לא שמעו תמיד ולא הגו בכל פעם את אחד מגוני התנועה i. ועוד יוצגו הדברים במקום אחר בצורה מפורטת ומבוררת.

18. גם כמה עניינים ונושאים חשובים בתורת ההגה, ויותר מכול תיאור ממצה של תצורת השם בלשון חכמים ולפני הכול בלשון המשנה, מצפים לתיאורם המדויק, כדי להעמיד דקדוק מלא של תורת ההגה ותורת הצורות של לשון התנאים. צריך לומר כי בעיסוק בתצורת השם כבר יש התחלות חשובות בעבודותיהם של חוקרים לא מעטים: גדעון הנמן,⁵³ ישראל ייבין,⁵⁴ בן-ציון גרוס,⁵⁵ חיים א' כהן, יצחק גלוסקא, תלמה צורבל, צמח קיסר ואחרים.⁵⁶ גם אנוכי עוסק בזה זה שנים אחדות.⁵⁷

19. תיאור המורפולוגיה של שם העצם משרת את המחקר בשני היבטים שונים, ושני היבטים אלו שלובים הם זה בזה ולמעשה הם באים כאחד. היבט אחד נוגע בפרטים, כלומר ברירור עניינם המיוחד של הרבה שמות כל אחד לעצמו, והיבט אחר הוא התיאור השיטתי של כל משקל ומשקל. לבר משני אלה מצויות גם כוללות אחרות הנוגעות בכלל תצורת השם, ולא נעסוק בהן כאן.

20. ההיבט הנוגע לשמות יחידים כרוך תמיד בבירורים פילולוגיים וסמנטיים כדי לעמוד על הגרסה של השם הנידון לדיוקה, וממנה לבוא אל הבירור הדקדוקי. עשרות רבות – אם לא למעלה מזה – של שמות כאלה מצויים במשנה לבדה. כבר הדגמתי את הדבר בעיון שעיינתי בשמות חָרַר/חָרַר, גָּמַד/גּוּמַד.⁵⁸ ויש כמותם במקומות אחרים.

אוסף כאן בקיצור נמרץ דוגמה אחת מני רבות. כוונתי לטיב הגרסה במשנת עירובין י, יד: "וממלים מכור הגולה בגלגל בשבת".⁵⁹ הצורה הנתונה כאן בכתיב הגולה – נחלקו בה המסורות. יש גורסים הגּוּלָה; כך הוא בכ"י פרמה א (פא) ובכ"י

53. ראה הנמן, תורת הצורות (לעיל הערה 37), עמ' 437-457.

54. רובו של כרך ב בספרו (לעיל הערה 39) מוקדש לתצורת השם; בכל פרק ובכל סעיף מוצגים הממצאים בלשון חכמים.

55. ראה ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.

56. ראה המאמרים המצוטטים באמרי, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרונית בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטיץ, ירושלים תשס"ו, עמ' 189-212, בהערות 4-9.

57. בהערה 10 של מאמרי הנזכר בהערה שלפני זו נתפרטו רוב מאמריי בסוגיה הזאת. מוסיפים עליהם המאמרים "משקל פעול בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו", לשוננו סו (תשס"ב), עמ' 84-59, "סוגיות בתצורת לשון המשנה", ספר היובל לשמעון שרביט (וראה גם אלו שנרמזו בהערות 67, 70 להלן).

58. ראה מאמרי הנזכר בהערה 56 לעיל, §§ 9, 13-16.

59. נוסח המשנה המובא בזה הוא על פי גרסת ק (בהשמטת הניקוד).

פריז (ספ) וכך משתלשל בכל הדפוסים המנוקדים עד ימינו, וזו הגרסה גם בק במשנת מידות ה, ד: "לשכת הגזלה [...] לישכת הגזלה שם (היתה) היה בור הגזלה [נ]הגלגל נתון עליו ומשם מספקין מים לכל העזרה".

21. אבל יש לנו כמה וכמה עדים הגורסים הגזלה. כבר קדם והעיר על הדבר הרב יוסף קאפח ז"ל על אתר; הוא מציין שמצא את הניקוד הזה בכ"י אוקספורד של פירוש המשניות לרמב"ם גם בגוף המשנה וגם בפירושו, היינו זו עדות אחת הנמסרת פעמיים.⁶⁰ וכן מצאתי מנוקד בכ"י תימן לסדר מועד של לוי נחום – הגזלה,⁶¹ וכך מנוקד בקטע גניזה למשנת עירובין.⁶² כן מנוקד גם בכ"י קאופמן על אתר: הגזלה, וזו גרסת רבי יהונתן על הרי"ף וגרסת בעל מלאכת שלמה בפירושו ובהערותיהם למשנת עירובין.⁶³ וכבר האריך בזה הגר"ש ליברמן בהערותו על "בור גלות",⁶⁴ וציין את גרסת כ"י ק ואת מה שהביא הרב קאפח מכ"י אוקספורד לפירוש המשניות לרמב"ם.

הגרסה גזלה מתבארת יפה כמכוונת למתקן גלילה הסב באמצעות גלגל, שממלאים בו מים מתוך בור תוך כדי גלגול הגלגל המגלגל מעלה ומטה את החבל ואת הדלי (הגלגל נזכר בהקשר הזה בפירושו: "וממלים מכור הגולה בגלגל" [עירובין שם]), "שם היה בור הגולה [נ]הגלגל נתון עליו" [מידות שם]). היא עשויה להתבאר כמובן גם כבור מים השואב מגולת מים, שכן עניינה של גזלה היא כידוע אגן או מאגר מים מלאכותי (ברור שאין לדבר במשנת עירובין על מבוע מים טבעי, לפי שמדובר במקדש ולא נודע לנו מכל מקור אחר על מבוע מים, מעיין, במקדש). הגרסה גזלה במשמעות מתקן מתגלגל או גזלת מים אין לה אחיזה במשנת עירובין. היא נסתרת מן ברור ממשנת מידות המדברת על "לשכת הגולה" ועל "בור הגולה" (וכאן גם ק כאמור מנקד הגזלה). וכבר הירושלמי מדבר על בור שעשו בני הגולה: "אלא בשעה שעלו יש' מן הגולה וחזו על אותה הבאר" (עירובין פ"ב ה"א [ר ע"א])

60. זהו לשונו של הרב קאפח במהדורתו למשנה עם פירוש הרמב"ם בעירובין שם: "ככ"י אוכס' מנוקד במשנה וכאן [כלומר גם בפירוש המשניות עצמן] הא כפתח, והוה בשורק קבוץ, והלמד בקמץ ודגש. והנה אינו לשון גלות אלא כמו גלת הכותרת".
61. הוא סדר מועד של המשנה כתב יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, מהדורת י"ל נחום, דברי מבוא ביד שלמה מורג, חולון התשל"ו. כתב היד הזה אינו מציין דגשים.
62. מדובר בקטע בספריית קמברידג' שסימנו T-S BII, 148. קיבלתי את תצלומו מידידי ד"ר בנימין אליצור, ואני מודה לו מאוד על כך.
63. והעירוני ידידי המלומד ד"ר ח"א כהן שגם בעל תוספות יו"ט (מידות שם, שם) מפרש הגולה כמו "וגלה על ראשה", וכן הוא בתפארת ישראל שם: "ור"ל ספל, כמו 'וגולה על ראשה' (זכריה ד)".
64. ראה מאמרו בטיני פה (תשל"ט), עמ' קצט (כאן הוא חתום בכינוי "בלי שם") ובכתביו המקובצים, מחזקים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד"ר רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 521. תורתו נתונה לפרופ' יעקב זוסמן שהפנה אותי למאמר הזה.

וכן עולה מן הבבלי (עירובין קד ע"א וסוף הסוגיה בע"ב), וכבר ציין הגר"ש ליברמן לדברי תוספות ר"ד בעירובין, הכותב "ונקרא בור הגולה מפני שעשאוהו בני הגולה שעלו מבבל".⁶⁵

22. אם נרצה לקיים את הגרסה גולה – וספק אם נוכל שלא לקיימה לאור העדים המביאים אותה – נצטרך לטעון אחד משניים:

א. אפשר להיזקק לביאור דקדוקי. נוכל לומר שעדות יש כאן למעבר מן גל"י משורשי ל"י אל גל"ל משורשי ע"ע, כמו שמצאנו לנקדני כ"י 17 וק"6 שניקדו במקום סוכה (=ענף): סוכה (17 מכשירין א, ג), הסוכה (17 בבא קמא י, ב), סוכה (17 זבים ד, ג), פסוקה (17 שם ג, ג), פסוקה (17 שם ג, א) כדרך השמות משורשי ע"ע.⁶⁷ לשון אחר, גם הסומך בצירוף "בור הגולה" עניינו לשון גלות. הווה אומר: השם גולה בניקודו גולה יבוא בתיאור משקלי השם במשקל פועה (משקל הכולל גם צורות בינוני של בניין קל משורשי ל"י המשמשות כשמות עצם כמו טועה ועונה), וכשהוא מנוקד גולה הוא יבוא במשקל פועה משורשי ע"ע, כמו אמה, חפה וסכה.⁶⁸ ושניהם מכוונים למשמעות אחת. אבל אפשרות זו יש בה צד קשה. האומנם אפשר להניח שמילה רגילה כל כך כגולה תעבר את הגייתה ותחל ליהגות גולה?

ב. ההצעה השנייה: לדעתי אין מניעה להניח כי ההגייה גולה מלמדת על מסורת שניתקה את הסומך בצירוף "בור הגולה" ממשמעותו המקורית והמירה אותו בגולה – מתקן מתגלגל או גולת מים.

הווה אומר: האמת ההיסטורית מכוונת למילה גולה והאמתות הטקסטואליות הן שתיים:⁶⁹ מסורת אחת מקיימת את גולה המקורית, ובמסורת אחרת היא הומרה בגולה (מן גל"ל); ועניינה כאמור מתקן מתגלגל או גולת מים. על כן יש לשקול בכובד ראש את ההצעה השנייה.

65. ראה שם.

66. הוא הסופר שכתב וניקד את הדפים האחרונים של כתב היד.

67. יש לנתונים הללו תימוכין גם מכ"י אנטונין לסדר טהרות ומכ"י פס (=פריז 328–329; ראה פרטי הדברים במאמרי, "המשקלים פולה ופועה במשנה – עיון מורפולוגי וסמנטי" [בדפוס בספר היובל לשמא יהודה פרידמן], §6.2, 8.2). אבל פר ועדים אחרים ניקדו סוכה, כמו במקרא: "שוכת צעים" (שופ' ט, מח).

68. ראה מאמרי הנ"ל בהערה שלפני זו, ב-68.

69. ראה דברי הר"ש ליברמן בספרו תוספת ראשונים חלק רביעי: מקואות-עוקצין, ירושלים תרצ"ט, בעמ' טו של המבוא: "סוף דבר, מכל זה אנו למדים שעלינו להתיחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי היד והראשונים, ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה. אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל פיה נוצרה וכל אחת היא אמיתית – אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא רק אחת." דברים דומים, ואולי נכוחים יותר, הוא כתב בביקורתו על מהדורת ר"ש הורביץ לספרי דברים בקרית ספר יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 324 (על היחסים בין גרסות הבבלי לגרסות הירושלמי).

23. ההיבט האחר הוא כמובן ההצגה השיטתית של כל שמות העצם, משקל משקל לעצמו, מן המשקל הראשון ועד לאחרון. ובכל משקל, לאחר הצגה פורטת של כלל השמות הכלולים בו, יש להבדיל בין השמות המורשים מתקופות קודמות, בעיקר מן המקרא, אבל גם מבין סירא ומספרות קומראן, לבין השמות שהופעתם הראשונה היא בלשון חכמים. כמו כן העיון מחייב שלאחר התיאור הסינכרוני יבוא עיון דיאכרוני כדי לראות מה נשתנה בדקדוקם של שמות שונים ובמה נשתנה. וחשוב לא פחות הוא העיון בפרשת המשקל והמשמעות. אף שאנו יודעים שברוב המשקלים אין יחס קבוע בין המשקל למשמעות, דין הוא שנעמיד על הוראותיו של המשקל לא רק כדי שהתיאור הדקדוקי לא יישאר דומם ונטול הקשר סמנטי, אלא פעמים שהוא יוצא נשכר מן העיון הסמנטי כפי שנראה באופן ברור גם בעיון הנוכחי.

24. אביא כאן דוגמה נוספת לתיאור השיטתי של משקלי שם העצם. תחילה אציע את הנתונים הנוגעים למשקל אחד, ואבוא לומר דברים קצרים על כמה עניינים העולים מתיאורו. ויבוא גם העיון הזה וילמד על משקלים אחרים. עיוני כאן יתמקד בקצרה במשקל פֶּעֶלְת; הביורר המלא מוצג במאמר הנמצא בדפוס.⁷⁰ ביורורו מציע את הממצאים על פי שני כתבי היד קאופמן (ק) ופרמה ב (פ) מתוך השוואה צמודה לעשרה עדים נוספים ויותר, שכל נתוניהם נסקרו, נשקלו והוערכו.

25. הנה כמה עניינים מתוך העיון שלי במשקל פֶּעֶלְת:

א. המצאי בק ובפר

גִּרְוֹדָת⁷¹ (ק, פ) החומר הנגזר מן הכלים בשעת עשייתם, תְּרוֹסֶת (ק), כְּתוּבָת (ק), כְּתוּבָת (ק), נְחוּשֶׁת (ק, פ), נְסוּרָת (ק), נְעוּרָת (ק), קְטוּרָת (ק, פ), קְנֻבָת (ק) העלים שחותרים מן הירקות ומשליכים אותם, קְצוּצָת (ק, פ) החומר הנקצץ מן הכלים בשעת עשייתם, שְׁחוּלָת (ק, פ) הפסולת הנופלת מן הכלים בשעת עשייתם.

בסך הכול כלולים כאן 11 שמות, כולם מצויים בק. בפר מצויים רק חמישה מהם; אלו שנקרו בסדר טהרות. בחמישתם זהה גרסת פר לגרסת ק. שם נוסף ממשקל זה, הרווח כל כך בספרות חז"ל, הוא השם פְּסוּלָת, אבל אינו מצוי במשנה. עניין מיוחד יש כמובן בארבעת השמות שנקרו אך פעם אחת במשנה והנמצאים במסכתות שלא היו נלמדות בישיבות ואין להן תלמוד, הלא הם השמות קְנֻבָת (עדויות ג, ג), גִּרְוֹדָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת (כלים יא, ג).⁷²

70. מאמרי "משקל פֶּעֶלְת בלשון המשנה" יראה אור בספר היובל לאהרן דותן. להשלמת הביורר במשקל יעיון שם.

71. שמות שאינם מצויים במקרא צוינו כאן בעיגולית. ברוב השמות איני מביא מראה מקום; הפרטים המלאים מצויים במאמר הנוכח בהערה הקודמת לזו. כל השמות מובאים כאן בכתב מלא כמקובל בכתבי היד של לשון חכמים.

72. השם פְּסוּלָת (נידה ה, ח, פ, ועדים אחרים) מנוקד בק2 ובכ"י אנטונין פְּסוּלָת. ברור שכאשר

26. מפרות ההשוואה של ק, פר עם עדים אחרים:

השמות פְּתוּבָת, נְחוּשָׁת, נְעוּרָת, קְטוּרָת – כצורתם במקרא כך צורתם במשנה בכל העדים. השם פְּתוּבָת שבצירוף "פְּתוּבָת קַעֲקַע" (מכות ג, ו) בא למעשה בתוך צירוף שהוא מעין צייטטה מן המקרא. עם זאת פְּתוּבָת של המקרא נוסח טבריה ונוסח בבל בכ"ף בקיבוץ ובתי"ו דגושה (כידוע גם במסורת השומרונים התי"ו דגושה – kittānōt) באה במשנה בצורה פְּתוּבָת גם בנפרד, כצורת הנסמך שבמקרא. השם נְסוּרָת המזומן פעמיים במשנה במסכתות שנלמדו (שבת ד, א ובבא קמא י, י) והשם תְּרוּפָת שנקרה גם הוא שלוש פעמים במסכת גלמדת (פסחים י, ג) ומוכר היטב מליל הסדר – כל העדים מוסרים בהם צורה זהה.

ואשר לארבעת השמות הנדירים – קְנוּבָת, גְּרוּדָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת – ההשוואה לעדים האחרים מבססת היטב את גרסתם של אבות הטקסטים ק, פר כפי שנבוא להראות.

27. והרי פירוט הדברים:

נפתח בשם קְנוּבָת (ק, עדויות ג, ג); לצורה זו כיוון כנראה גם מי שכתב קְנוּבִית בפירוש המשניות לרמב"ם שכדפוס הראשון של המשנה. טקסט עיצורי זהה לזה של ק – קְנוּבָת – נמצא בעדים נוספים: פא (פרמה א), קמברידג' (הוצאת לו), רמב"ם (מהדורת קאפח). וכך הוא בנ"ב בספרא: קְנוּבָת.⁷³ ניקוד זה עשוי להתפרש כזהה זהות גמורה לגרסת הנקדן בכ"י ק (שכן הפתח הבלתי עומד כנגד פתח וסגול טברניים), אך הוא עשוי להתפרש גם כצורת נסמך של קְנוּבָה כעדות כ"י פס, הגורס קְנוּבָת. לשון אחר: חמישה עדים לפחות מעידים על הכתיב קְנוּבָת. אבל גרסת הקרי בק, כלומר גרסת נקדן כתב היד, מסתייעת מגרסת פירוש המשניות לרמב"ם שכדפוס הראשון הגורס וקְנוּבִית, ואולי גם מגרסת הנ"ב בספרא.

הטקסט העיצורי וקְנוּבָת מבוסס דיו. נדירותה של הצורה הביאה לפגימת מסירתה בעדים אחרים, כזאת שאנו מוצאים בדפוס הראשון (בגוף המשנה ולא בפירוש המשניות לרמב"ם) ובכ"י תימן: קְנוּבָת; כ"י תימן מנקד קְנוּבִית. וכן הוא בדפוסים אחרים, כגון דפוס ליוורנו, והיא הגרסה שהובאה במהדורת אלבק בניקודו של ר"ח ילון ובאוצר לשון המשנה לקוסובסקי. הצורה קְנוּבָת עשויה להיות פרי המרה מוטעית של וי"ו ביו"ד, שהוליכה מילה נדירה במשקל לא רווח (פְּעוּלָת) אל צורה במשקל נפוץ מאוד: קְנוּבָה במשקל פְּעִילָה. בהערכת הגרסה הנדירה קְנוּבָת (נקדן ק); פירוש המשניות לרמב"ם שגרס קְנוּבִית ואולי גם נ"ב לספרא) לעומת קְנוּבָת (כ"י פס), הנסמך של קְנוּבָה, יש לתת משקל חשוב יותר לגרסה הנדירה קְנוּבָת גם בשל העובדה שאב הטקסט ק הוא המעיד עליה. ואם נצרף את השיוך למשקל פְּעוּלָת

שני עדים מביאים גרסה כלשהי – משקלה אינו מבוטל. אך שמה הכתיב החסר הוא שגרר את ניקוד הפ"א בשווא והטי"ת בלא דגש (ראה פירוט העניין במאמר הנזכר לעיל בהערה 70).

73. המרתו את הניקוד הבלתי בניקוד טברני.

שנתעשר בלשון חכמים עוד בחמישה שמות – נסורת, פסולת, גרודת, קצוצת ושחולת – כדי להביע תפצים שוליים, פגומים ונחותים, עולה עוד יותר משקלה של הגרסה קְנוּבָת.

28. אשר לשמות גְרוּדָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת נביא תחילה את הערויות במלואן:

העושה כלים [...] מן השְׁחוּלָת ומן הַגְרוּדָת טהורין, ר' יוחנן בן נורי אומ' אף מן הַקְצוּצָת⁷⁴ (ק, פר כלים יא, ג).

הוי' הערויות האחרות:⁷⁵

הקצוצת	הגרודת	השחולת	פא:
הקצוצת	הגרודת	השחולת	ל:
הקצוצת	הגרודת	השחולת	רמב"ם (קאפח):
הקְצִיצָה	הַגְרוּדָת	הַשְׁחוּלָת	פס:
הקצוצת	הגרודת	השחולת	הדפוס הראשון:
הקְצוּצוֹת	הַגְרוּדוֹת	הַשְׁחוּלוֹת	כ"י תימן:
הקְצוּצוֹת	הַגְרוּדוֹת	הַשְׁחוּלָת	דפוס ליוורנו:
		השחולות	פיה"ג לסדר טהרות: ⁷⁶
הקצוצת	הגרודת	משחולת	הערוך:
	(הגרודת)	(השחולת)	
הקצוצת	הגרודת	השחולת	ר' בצלאל אשכנזי ור' יהוסף אשכנזי:
	הגרודות		מלאכת שלמה: ⁷⁷

איתנותן של הגרסות גְרוּדָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת של ק ופר מוצקת דייה ונתמכת משלושה עדים אחרים (בלא ניקוד): פא, לו ורמב"ם (קאפח).

29. נבוא לפרש כאן את הגרסות האחרות ולשם כך נסתפק בהערות קצרות בלבד: (א) לא קשה לראות שהגרסות הגרודות, הקצוצות והשחולות (בלא ניקוד) או בניקוד הַגְרוּדוֹת, הַקְצוּצוֹת, הַשְׁחוּלוֹת ממירות מילים נדירות השקולות במשקל נדיר (משקל פְּעֻלָת) בצורות במשקל הבינוני הפעול (פְּעוּלוֹת) הנפוץ; (ב) גם הגרסות השחולת, הגורדת (הערוך) נראות המרה שהמירו מעתיקים את פְּעוּלָת הנדירה בפְּעֻלָת הרגילה; (ג) בצורת הגרורת (פס, ר"ב ור"י אשכנזי) / הגרודות (הדפוס הראשון) הומרה הדל"ת ברי"ש הדומה לה מבחינה גרפית. אמנם גָּרַר וּגְרָד מקבילים

74. הבאתי כאן רק את ניקודם של שלושת השמות הנידונים, וכאמור הם זהים זהות גמורה בגרסות שני כתבי היד ק, פ.
 75. נזכיר שפרטי הנתונים והערות עליהם כאים במאמר הנזכר לעיל בהערה 70.
 76. ראה י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 21.
 77. גם ערויותיהם של ר' בצלאל ור' יהוסף אשכנזי הובאו במלאכת שלמה בכלים יא, ג.

בהוראותיהם, אף על פי כן אין משקל של ממש לצורות ברי"ש, שכן כתבי היד הטובים אינם מכירים אותן. וגם זאת, העדפת גְרוֹדָת על פני גְרוֹדָת נתמכת היטב גם בעדותו של פירוש הגאון,⁷⁸ שכרך את המילה בפועל הַתְּגָרָד: "ויקה לו חרש להתגרד בו" (איוב ב, ח); (ד) גם הצורה הַקְּצִיצָה (ספ) במקום הַקְּצוּצָת מוסברת כתופעה של המרת הנדיר בתדיר (בדומה לשינוי קנובת < קְנִיבַת).

30. אם אנו מצרפים לעיוננו את הפן של משקל ומשמעות, נמצאנו רואים שמתוך 12 שמות (11 מהם במשנה), הכלולים במשקל פְּעֻלָּת, שבעה שמות מציינים חומרים ודברים פחותי ערך המתנתקים מגוף אחר או המתהווים בשעת עשייתם של חפצים או של פעולות כלשהן. אלו הם השמות: גְרוֹדָת, נְסוּרָת, נְעוּרָת, קְנוּבָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת, פְּסוּלָת. נראה שהתודעה הזאת של הקשר בין משקל פְּעוּלָת למשמעות המיוחדת הייתה חיה ויוצרת בתקופת לשון המשנה. שישה שמות מן השבעה המביעים במשקל הזה את ההוראה המיוחדת הם שמות חדשים בלשון חכמים; חמישה מהם באים כאמור במשנה (גְרוֹדָת, נְסוּרָת, קְנוּבָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת) ושם אחד מחוץ למשנה (פְּסוּלָת).

31. סיכמו של העניין, אבות הטקסטים מקיימים היטב את צורות הלשון הנדירות – קְנוּבָת, גְרוֹדָת, קְצוּצָת, שְׁחוּלָת – ולא רק צורות מוכרות יותר כְּנְסוּרָת. מסירתן של הצורות הנדירות נפגמת בעדים אחרים, שמסירתם נאמנה פחות, והם נדחים מהם בשל שיבושי גרסה או בשל המרה של הנדיר בתדיר ובמצוי. בקיצור, תיאורה של לשון המשנה על פי אבות הטקסטים הוא המבטיח העמדה נכונה שלה. ואין הדברים מצריכים כל תוספת.

32. אילו נתבקשתי לסכם את דבריי במשפט אחד, הייתי אומר: מחקר לשון חכמים בדורנו אינו כרוך במהפכות, אלא בביסוס ובחיווק של דרכים שנשללו בידי חכמי שני הדורות הקודמים. ההליכה הבטוחה בדרכים הללו מקדמת את השלמת התיאור של לשון חכמים, ולפני הכול את תיאור לשון המשנה.